

מטכניקה לתודעה:

התגבשות הכתיבה הרב ממדית
מר' שלמה אבן גבירול ועד לרמב"ם

דב שוורץ

יהודית

הסדרה

עורך הסדרה:
פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:
פרופ' זאב הרוי
פרופ' חנוך בן-פזי

מטכניקה לתודעה:

התגבשות הכתיבה הרב ממדית

מר' שלמה אבן גבירול ועד לרמב"ם

דב שוורץ

הוצאת אֶדְרָא, תל אביב

Dov Schwartz

From Technique to Consciousness:
The Evolution of Multi-Dimensional Writing
From Salomon Ibn Gabirol to Maimonides

עיצוב העטיפה: דפנא לוין

מסת"ב: 978-965-7773-09-3 ISBN:

© כל הזכויות שמורות להוצאת אִדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי — אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר — כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתינתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תש"ף — 2020

© Copyright 2020 by Idra Publishing

Idra Press <IdraPublisher@gmail.com>

<http://idra.org.il/>

לאליה נכדתי
באהבה ובפליאה

תוכן העניינים

הקדמה	9
-------------	---

פרק א:	
כתיבה ברבדים בעולם דתי: מבוא כללי	15
פרק ב: דרכי קיצור ספר "מקור חיים" לר' שלמה אבן גבירול	41
פרק ג: מטכניקה לתודעה: התפתחות הכתיבה האזוטרית במאה השנים עשרה	75
פרק ד: ר' אברהם אבן עזרא הפילוסוף: עיון בתורת השכל	111
פרק ה:	
התשוקה למטאפיסיקה (עיון ב"מורה הנבוכים" א, לא-לה)	147
פרק ו: דרכי החשיבה של הרמב"ם (עיון ב"מורה הנבוכים" ב, ב-יב)	207
אחרית דבר	233
ביבליוגרפיה	237
מפתח העניינים	247
מפתח השמות	250

הקדמה

האם עקיבות היא תכונה הכרחית של טקסט תאולוגי או פילוסופי המתחבר בעולם הדתי? האם חיבור כזה חייב להיות חף מסתירות ומניגודים פנימיים? ודאי שלא. במיוחד כאשר הוגה עוסק בתכנים הנחשבים בעיניו מופשטים, טעונים, נוגעים לתחומים העדינים ביותר של האמונה האמתית וחורגים מתחומים שתוכניהם נתפסים בנקל.

חיבור זה מוקדש להגות היהודית שהתפתחה במאה השתים עשרה, שבצד התפתחות הרעיונות הפילוסופיים והתאולוגיים שלה התפתח סגנון מיוחד של כתיבה ברבדים. כתיבה זו נסמכת על ההנחה, שמעבר לשכבה ה"חיצונית", ה"פשט" או המשמעות המילולית של הטקסט קיימת לפחות שכבה אחת נוספת, שאיננה "שקופה", דהיינו יש צורך במומחיות או מיומנות כדי לקרוא אותה. בחיבור זה אשתמש במונח "כתיבה אזוטריה" בראש ובראשונה ככתיבה רב ממדית ורב משמעית, מתוך ההנחה שהכותב עושה זאת בכוונה תחילה. על כן לא אבחין בין אזוטריה לבין רב ממדיות.

העובדה שכבר עסקו חוקרים לא מעטים, ובתוכם גם כותב שורות אלה,¹ בכתיבה אזוטריה בהגות היהודית בימי הביניים מאפשרת לבחון את הסוגיה הספרותית וההגותית מחדש, והפעם מתוך ראייה בשלה ואף רפלקטיבית. כמדומה שניתן כעת לנסח את יסודות הכתיבה האזוטריה בבחינת תודעה, ולבחון עד כמה התהוותה תודעה של כתיבה כזו לא רק בדיונים הנוגעים למטאפיסיקה או לפסגת האמונה אלא גם לעצם הדיון השוטף בהתנסחות בסגנון רב משמעי החותר לעתים למובן שיש בו סוד והצנעה.

תודעה מבטאת בראש ובראשונה יסוד רפלקטיבי. כביכול הכתיבה מעמידה את עצמה לביקורת בפני עצמה ומתייחסת לריבוי המשמעויות הגנוז בתוכה. בצעידה הראשונים של התודעה האזוטריה, למשל בעבודתם הספרותית של ר' שלמה אבן גבירול ור' יהודה הלוי, היא רק נרמזת בין

1 ראו ד' שוורץ, סתירה והסתרה בהגות היהודית בימי הביניים, רמת גן תשס"ב.

השיטין. על הקורא להוכיח שיש בטקסט סתירות, אי עקיבות, כפל משמעות או רבדים נוספים כדי להתחקות אחר עצם קיומה של תודעה. אצל ר' אברהם אבן עזרא והרמב"ם התודעה מופיעה כבר במלוא הדרה. אבן עזרא הכתיר את דבריו כסודות וכחידות, והבהיר כפעם בפעם שאיננו יכול לפרטם. הרמב"ם בהקדמת המורה כבר הציג את כללי הכתיבה האזוטרית, וכפי שארצה להראות, הוא יצק את תודעה הכתיבה לחיבור עצמו. לא כל עבודתם של ההוגים הללו התחברה לפי כתיבה כזו. אבן עזרא לא כתב את חיבוריו המדעיים על פי מתודה של רב משמעות. הרמב"ם לא כתב את פירוש המשנה או את "מילות ההיגיון" לפי מתודה אזוטרית.

בספר זה אני מבקש לעמוד על תהליכי ההתהוות של הכתיבה הרב ממדית, ויותר מכך על אופני התהוות התודעה של כתיבה שיש בה רב משמעות בכוונה תחילה. כלומר אני רואה בכתיבה האזוטרית מקרה אחד של כתיבה רב ממדית ורב משמעית. אני מבקש להתמקד בתהליכים פרשניים שהתרחשו במאה השתים עשרה כדי לבחון את התגבשות התודעה של הכתיבה הרב משמעית.

מאפיינים

כתיבה הנוקטת רב משמעיות היא מקרה פרטי של כתיבה ברבדים.² אני מבקש לעסוק בחיבור זה בהתפתחות התודעה של כתיבה אזוטרית בהגות היהודית של המאה השתים עשרה, ובאופן ספציפי בשלושה הוגים גדולים שקבעו פרדיגמות של כתיבה כזו, הלא הם ר' יהודה הלוי, ר' אברהם אבן עזרא ורמב"ם. כבר עסקו חוקרים לעומק בזיקה בין שלושת ההוגים,³ וכעת אני מבקש לבחון קשרים נוספים בעקבות סגנון הכתיבה.

2 ראו להלן פרק ראשון. ראו עוד A. Melzer, *Philosophy between the Lines: The Lost History of Esoteric Writing*, Chicago 2014

3 ראו H. Kreisel, "Judah Halevi's Influence on Maimonides: A Preliminary Appraisal", *Maimonidean Studies* 2 (1991), pp. 95-121; ד"ר לסקר, "אהבת ה' וקידוש השם לפי ר' יהודה הלוי ולפי הרמב"ם", בתוך א' ארליך, ח' קרייסל וד"ר לסקר (עורכים), על פי הבאר: מחקרים בהגות יהודית ובמחשבת ההלכה מוגשים ליעקב בלידשטיין, באר שבע תשס"ח, עמ' 293-302; ד' שורר, מאבק הפרדיגמות: בין פילוסופיה לתאולוגיה בהגות היהודית בימי הביניים, ירושלים תשע"ח, פרק שלישי.

מדוע להתייחס מלכתחילה לטקסט כאל מקור של סודות? הסיבות להפגנת חוסר עקיבות בטקסט של ימי הביניים הן אלה:

- [1] סיבות הנעוצות בתדמית הטקסט.
השאלה כאן היא כיצד ראו הפרשנים את הטקסטים המקודשים המתפרשים, כגון התורה, המדרש והאגדה. פרשנים רבים התייחסו לטקסט כאל צופן סודות. מבחינתם ההתגלות או האינטואיציות של חכמים הניבו טקסטים ששלעצמם הם תובעים קורא אינטראקטיבי. כביכול ציפה נותן התורה שמקבלה ימשיך ויפרש את סודותיה. המקור השמימי היה חשוב. לכתבי אריסטו, למשל, לא התייחסו תמיד כצופני סודות.
- [2] סיבות ראליסטיות
(א) התכנים תלויים בסוג של חוויה (אינטלקטואלית או מיסטית) שאיננה ניתנת לתיאור עקיב, למשל חוויה חזיונית או אקסטטית. או אז ההוגה מביע את רשמיו באופנים נוגדים או סותרים.
(ב) אגנוסטיציזם. לעתים המחבר סותר את עצמו מפני שהוא לא גמר בדעתו לאיזה צד להכריע. כלומר המחבר הביע ספקנות, והדבר ניכר בהצעת גישות שונות ללא ניסיון אמתי לשלבן או להציע עיקר וטפל.
- [3] סיבות דידקטיות
(א) יש תחומי דעת שהלימוד השיטתי איננו מתאים להם. תחומים כאלה זוקקים למידה דיאלקטית, שלעתים היא בנויה מהיגד וניגוד. דוגמה לכך היא התורה השלילית של התארים.⁴
(ב) יש תחומי דעת שהתכנים כשלעצמם קשים לתפיסה מאחר שהם דורשים רקע עמוק בספרות מסוימת, למשל ספרות מדעית. על כן המחבר סותר את עצמו כדי שאנשים שלא השיגו את הרקע המתאים יתרחקו מהחיבור.
- [4] סיבות פוליטיות
(א) התכנים כשלעצמם לא בהכרח קשים לתפיסה אולם הם עשויים

4 J. A. Buijs, "The Negative Theology of Maimonides and Aquinas", *Review of Metaphysics* 41 (1988), pp. 723-738

להיתפס כמאיימים על האמונה הדתית. על כן המחבר סותר את עצמו —

(1) כדי שלא ייתפס כמצדד בהנחה מסוימת ויסכן את עצמו.

(2) כדי שלא יפגע באמונתם של אנשים תמימים.

העובדה היא, שבמאה השנים עשרה, וככל הנראה כבר במאה האחת עשרה (לפחות בהגותו של ר' שלמה אבן גבירול)⁵, התחברו חיבורים שאינם נקראים כחיבורים עקיבים בשל סתירות וניגודים המתגלים בהם. בתופעה זו כבר עסקו רבים וטובים, וכוונתי היא לבחון את עמדתם של ההוגים עצמם כלפיה כפי שאבהיר להלן.

ממד פוליטי

על פי רוב עסקו חוקרים בכתיבה האזוטרית בימי הביניים בעיקר מהבחינה הפוליטית, ואכן זו הדרך המפתח ביותר, שכן היא מציגה מוטיב ברור והולמת את האליטיזם המובנה בתוך האריסטוטליזם בימי הביניים. עם זאת יש לזכור, שהכתיבה האזוטרית התפתחה בקרב משוררים מובהקים, שיפי הסגנון ועושר ההבעה הוא מאפיין חשוב של יצירתם. אמנם ר' שלמה אבן גבירול הוכיח, שמשורר רב השראה יכול לכתוב ספר פילוסופי טכני, "מקור חיים". וכבר עמדו על כך שהסגנון הפילוסופי המקצועי והכבד של "מקור חיים" מכסה על סערות נפש ועל התמודדות עם סוגיות תאולוגיות. אולם ר' יהודה הלוי כבר לא נזקק לסוג כזה של כתיבה, וסגנונו של ספר הכוזרי גולש לפואטיקה. על כן הכתיבה הרב ממדית, ואפילו הכתיבה האזוטרית שבה, עשויה להתאים להפליא לדמותו של משורר שצמח בתרבות המוסלמית. טיעון כזה איננו קיים אצל הרמב"ם, שהביא את הכתיבה האזוטרית לידי תודעה מוגמרת. הרמב"ם לא היה משורר, אף לא העריך יותר מדיי את הפייטנים. מבחינתו הכתיבה משרתת את התכנים הפילוסופיים.

ליאו שטראוס הוא החוקר שהיה מזוהה ביותר עם הכיוון הפוליטי של

5 ראו שוורץ, סתירה והסתרה, פרק ראשון. וראו עוד להלן פרק שני.

הקריאה האזוטרית. לא פלא שפתח באופי הספרותי של "מורה הנבוכים" (1941), ולאחר מכן התרחב גם לחוק התבונה ב"ספר הכוזרי" (1943). תפיסתו הפוליטית השמרנית של שטראוס הביאה אותו למסקנה שתאוריות מודרניות ניתנות להחלה גם על ימי הביניים.⁶ שטראוס טען כי הסוד המוצנע בכתבי ההוגים בימי הביניים לפי המסורת האפלטונית הוא הסוד הפוליטי. בדעתם של הוגים היה המשטר הראוי בעיר הנעלה, ומשטר זה היה כרוך באמונתו של ההמון ובאופנים שבהם המנהיגים הרוחניים מציגים אמונה זו. את גישתו המשיך והקצין שלמה פינס, והיא זכתה לביקורות חריפות בידי חוקרים כמו הרברט דודסון.⁷ בטיב הסתירות שבספר מורה הנבוכים ופשרם כבר עסקו רבים.⁸ אביעזר רביצקי הציג דיון מקיף בגישות הפרשניות הללו, וטען שהסוד של מורה הנבוכים בעיני חכמי ימי הביניים היה פסגת המדעים בעוד שהסוד של החוקרים הנזכרים הוא הצגת ההתגלות כמיתוס אציל.⁹ אני טענת, שלגישתו של שטראוס יש שני כיוונים, שכמדומה שהוא לקח בחשבון רק אחד מהם. להערכתי הוויכוחים על החכמות שהחלו משלהי המאה השתים עשרה לימדו אותנו, ששכלתנים יכולים להיות לא פחות קנאים מאשר השמרנים. ועל כן גם כתיבה הפוגעת בסמכות המדענים ובמעלה העליזנה והמוחלטת של התבונה עשויה להתכסות בכיסוי של כתיבה סודית ומצפניה.¹⁰ למעשה שטראוס עצמו הצביע על עיקרון כזה. כאשר טען, שמורה הנבוכים הוא חיבור של "כלאם", היה צריך לחזות שהמסקנה היא שהרמב"ם תקף את ה"כלאם" והבדיל עצמו מהם כדי שלא יזוהה בידי חבריו השכלתנים כתאולוג. והרי הרמב"ם עצמו הציג "כלאם פילוסופי" בניגוד לכלאם המוסלמי.

- 6 R. Cubeddu, *Leo Strauss e la filosofia politica moderna*, Naples 1983; ראו H. Meyer, *Carl Schmitt, Leo Strauss, und 'Die Begriff des Politischen': Zu einem Dialog unter Abwesenden*, Stuttgart 1988; Sh. B. Drury, *The Political Ideas of Leo Strauss*, New York 1988; A. Udoff (ed.), *Leo Strauss's Thought: Toward a Critical Engagement*, Boulder & London 1991
- 7 S. Pines, "The Limitations of Human Knowledge according to Al-Farabi, ראו ibn Bajja, and Maimonides", in I. Twersky (ed.), *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, Cambridge, MA & London 1979, II, pp. 82-102; H. A. Davidson, "Maimonides on Metaphysical Knowledge", *Maimonidean Studies* 3 (1992/1993), pp. 49-103
- 8 ראו למשל M. Fox, *Interpreting Maimonides: Studies in Methodology, Metaphysics, and Moral Philosophy*, Chicago 1990, pp. 47-90
- 9 רביצקי, על דעת המקום, ירושלים 1991, עמ' 142-181.
- 10 סתירה והסתרה, הקדמה.

שטראוס החל לעסוק בטכניקות המגוונות של הכתיבה האזוטרית בחיבורו המכונן "רדיפות ואמנות הכתיבה"¹¹. הוא הצביע על ניגודים וסתירות, ועל שימוש בדרכים הנתלות בטיעון הלוגי (ארגומנטציה) כדי לתעתע בקורא שאיננו בר הכי. השאלה היא האם מיצה שטראוס את הטכניקות האזוטריות ועד כמה הטיב לפרשן. יתר על כן: האם מיצה שטראוס את משמעות הכתיבה רבת הממדים. מטרתו של חיבור זה איננו להתמודד עם גישתו של שטראוס אלא כאמור לבחון את הופעתה של תודעה אזוטרית ואת דרכי התבטאויותיה.

מבנה

בפרקים הבאים אני מבקש לעקוב אחר ההתגבשות הכתיבה האזוטרית ב"תור הזהב" שלה, כלומר במהלך המאה השתים עשרה. אני מתכוון להצביע על שתי תופעות ספרותיות ביחס לכתיבה הפילוסופית והתאולוגית בימי הביניים:

- (א) היווצרות תודעה של כתיבה מורכבת, כתיבה שאיננה מספקת משמעות מילולית מוחלטת אלא מחייבת הידרשות לרבדי עומק ולכפל משמעויות.
- (ב) הרחבת מגוון הכתיבה לטכניקות נוספות שננקטו בהגות היהודית בימי הביניים במטרה להצניע את דעתו האמתית של המחבר.

ואלה פרקי הספר:

הפרק הראשון הוא פרק מבוא, ובו אני מבקש לעמוד על המאפיינים של כתיבה ברבדים בעולם דתי. בפרק זה אנסח שורה של כללים מתודולוגיים המאפשרים גם את הבנת התופעה של כתיבה אזוטרית בימי הביניים. בפרק השני אני בוחן דרכים של קריאה של הוגה במאה השלוש עשרה בטקסט שהתחבר במאה האחת עשרה. ר' שם טוב פלקירה קיצר את החיבור "מקור חיים", ובכך אפשר לנו להתחקות אחר אופני הפרשנות, ובכללם גם הפרשנות האזוטרית.

בפרק השלישי אני מבקש לעקוב אחר ההתגבשות של טכניקות שונות בפרשנות האזוטרית במאה השתים עשרה בעיקר בהגותם של ר' יהודה הלוי

11 נדפס במלואו בתוך הקובץ לזכרו של שטראוס, ירושלים ואתונה: מבחר כתבים, בעריכת א' לוז, תרגם א' הוס, ירושלים תשס"א.

והרמב"ם. הטכניקות הללו מעידות על תודעה של אזוטריזם. אנו רואים את
את כיצד התגבשה רפלקסיה של הכתיבה, והסגנון האזוטרי הפך לסוגיה
ממוקדת בכתבים עצמם.

בפרק הרביעי הקריאה היא בכתבי ר' אברהם אבן עזרא. פרק זה מתחקה
אחר היסודות של תפיסת השכל בהגותו, ואחר עיגונה בסגנון המיוחד של
אבן עזרא.

בפרקים החמישי והשישי אני רוצה להציג קריאה עקיבה בחטיבות פרקים
של מורה הנבוכים, כדי לבחון את ה"מעבדה" שבה התרקמה והתגבשה
הכתיבה האזוטרית של החיבור החשוב ביותר בהגות היהודית שהתחבר
במתודה זו.

הפרק החמישי עוסק בחטיבת הפרקים הדנה ביצר הטבעי של האדם להכיר
ולפענח את הסודות האלוהיים.

הפרק השישי עוסק בחטיבת הפרקים הדנה בשכלים הנבדלים ובתפיסת
ההאצלה של מורה הנבוכים.